

ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИ МЕРОСИДА АДОЛАТЛИ ЖАМИЯТ ТЎҒРИСИДАГИ ҲУҚУҚИЙ ҚАРАШЛАР

Бехруз Собирович ТУРДИЕВ

Доцент

Фалсафа фанлари номзоди

Бухоро давлат университети

Бухоро, Ўзбекистон

Аннотация

Мақолада Шарқ ренессансининг ёрқин намояндалари Форобий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб ва Низомулмулкларнинг инсон қадрини юксалтириш орқали халқпарвар давлат барпо этиш, мамлакатда адолат ва қонун устуворлиги тамойилларини тараққиётнинг зарур шартига айлантириш каби ҳуқуқий қарашлари таҳлил этилган.

Таянч сўзлар: ренессанс, адолатли жамият, фозил жамият, демократия, халқаро ҳуқуқ, қонун устуворлиги, табиий ҳуқуқ.

ПРАВОВЫЕ ВЗГЛЯДЫ О СПРАВЕДЛИВОМ ОБЩЕСТВЕ В НАСЛЕДИИ МЫСЛИТЕЛЕЙ ВОСТОКА

Бехруз Собирович ТУРДИЕВ

Доцент

Кандидат философских наук

Бухарский государственный университет

Бухара, Узбекистан

Аннотация

В статье анализируются правовые взгляды ярких представителей Восточного ренессанса Фароби, Абу Райхона Беруни, Абу Али ибн Сина, Юсуф Хос Хаджиба и Низомулмулка о строительстве гуманного общества путем возвышения достоинства человека, превращения принципов справедливости и верховенства закона в стране в необходимое условие развития.

Ключевые слова: ренессанс, справедливое общество, просвещенное общество, демократия, международное право, верховенства закона, естественное право.

IX-XII асрларда Марказий Осиёдаги тараққиёт, айниқса, сиёсат, ҳуқуқ ва сиёсий институтлар ривожига улкан ҳисса қўшди. Мамлакатимиз Президенти Шавкат Мирзиёев таъбири билан айтганда, “Марказий Осиё худуди Шарқ Ренессансининг йирик марказларидан бири сифатида бутун

дунёда маълум ва машхур бўлган. Бу ҳақда гапирганда, аввало, улуғ ватандошларимиз – алгоритм асосчиси Ал-Хоразмий, қомусий олим Ал-Фарғоний, геодезия ва минералогия фанлари ривожига улкан ҳисса қўшган Абу Райҳон Беруний, Ғарбда Авиценна номи билан танилган Ибн Сино, давлат арбоби ва буюк астроном Мирзо Улуғбек сингари мутафаккир зотларнинг номларини ҳурмат билан тилга оламиз” [1].

Дарҳақиқат, Марказий Осиёда IX-XII асрларда содир бўлган ўта мураккаб вазиятнинг ўзгариши, ижтимоий ва иқтисодий ривожланишлар ушбу ҳудудларда сиёсий жараёнларнинг кейинги тараққиётига туртки берди. Бу даврда Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Абу Абдуллоҳ Хоразмий, Маҳмуд Замахшарий, Муҳаммад Наршахий, Рудакий, Абулқосим Фирдавсий каби жаҳон илмини ривожлантирган олимлар етишиб чиқдилар. Ўрта Осиё халқларининг ушбу машхур алломалари жаҳон маданиятининг ҳуқуқий таълимотлари ривожига ўзларининг улкан ҳиссаларини қўшдилар. Хусусан, улар ўз қарашларида адолатли давлат бошқаруви, қонун устуворлиги ва адолатли жамият ҳақидаги лойиҳаларини ишлаб чиқдилар. Бунда улар асосан, инсонпарварлик, бағрикенглик, тинчликпарварлик принципларига амал қилиб, адолатли жамият ва адолатли ҳукмдор концепциясини яратишга уриндилар.

Шарқ Уйғониш даври буюк мутафаккирлардан бири **Абу Наср Форобий** (873-950) нинг фозил жамият ва уни бошқариш тўғрисидаги ҳуқуқий қарашлари бунинг ёрқин мисоли бўлди. Мутафаккирнинг “Бахт-саодатга эришув ҳақида”, “Фазилатли хулқлар”, “Буюк кишиларнинг нақллари”, “Ижтимоий-ахлоқий рисоалар”, “Қонунлар ҳақида китоб” ва бошқа асарларида жамият ва уни адолатли бошқариш, фозил ҳукмдор ва фозил шаҳар аҳолиси фазилатлари масалаларига алоҳида тўхталиб ўтилган. У, бу масалаларни ҳуқуқий жиҳатдан ёритишда гуманизм, қонунийлик, фуқаролар ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларининг устуворлиги, очиқлик ва шаффофлик, давлат ва фуқароларнинг ҳамкорлиги принципіга амал қилди.

Фаробий ҳуқуқий қарашларидаги энг диққатга сазовор жиҳат – бу унинг Яқин ва Ўрта Шарқ мутафаккирлари орасидан биринчилардан бўлиб жамиятнинг келиб чиқиши, унинг мақсад ва вазифалари тўғрисидаги ҳуқуқий назарияни ишлаб чиққанлиги билан белгиланади. Унинг ушбу назариясига мурожаат этар эканмиз, у жамиятнинг келиб чиқишини табиий ҳуқук анъаналари билан боғлаганлигининг гувоҳи бўламиз: “Ҳар бир инсон, – дейди Фаробий, – ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади.... Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Шунинг учун инсон шахслари кўпайдилар ва ерни аҳоли яшайдиган қисмига ўрнашдилар” [2.4]. Демак, унинг юқоридаги фикридан шу нарсга аён бўладики, у шаҳарларнинг келиб чиқишини инсонларнинг маълум бир жамоага уюшиши натижасида юзага келган деб ҳисоблайди. Демак, бу бирлашув унинг фикрича, инсонларнинг табиий эҳтиёжлари натижасида содир бўлиб, жамоани ташкил этилишига олиб келган.

Бундан ташқари мутафаккир ўзининг ҳуқуқий қарашларида инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа ажралмас ҳуқуқларини энг олий қадрият сифатида эътироф этиб, инсон қадр-қимматини камситувчи ҳар қандай ҳаракат ва урушларни қоралайди. Шунинг учун инсонни демократик, очиқ ва адолатли жамиятда яшаши лозимлигини таъкидлайди: “Одамларга нисбатан уларни бирлаштирувчи бошланғич асос инсонийликдир, шунинг учун одамлар инсоният туркумига кирганликлари учун ўзаро тинчликда яшамоқлари лозим”.

У ўзининг ҳуқуқий қарашларида шаҳар-давлатларни фозил ва жоҳилга ажратиб, фозил шаҳар ўз халқини бахт-саодатга етаклаши, унинг бошлиғи эса адолатли, юксак ахлоқли ва маърифатли, ўзида бутун эзгу фазилатларни тўплаган бўлиши лозимлигини таъкидлайди.

Аллома ҳақиқий бахтга эришишни халқнинг ўзаро ижтимоий ҳамкорлик, адолат ва тинчлик орқали амалга ошириш мумкин, деб ҳисоблайди. Бахтга эришиш мақсадида ўзаро бир-бирига кўмаклашган кишилар жамоасини Форобий фазилатли жамоа сифатида эътироф этади.

Форобий ўзининг ҳукуқий қарашларида, давлатни идора этувчи шахс ўзининг фазилат ва хулқ-одобин билан ажралиб туриши лозимлигини уқтиради. Бундай давлат бошлиғи адолатли ва доно бўлиши, бошқаларга ғамхўрлик қилиши, қонунларга тўла риоя қилиши ва қонунларни ярата олиши, келажакни олдиндан кўра билиши кераклигини алоҳида уқтиради. Чунончи, Форобий “Фозил шаҳар аҳолисининг фикрлари” асарида комил инсон тўғрисида фикр юритиб, энг аввало, шаҳар (давлат) бошлиғи ўзида бутун инсоний фазилатларни тўплаган бўлиши керак, деб ҳисоблаб, фозил шаҳар бошлиғини 12 хислат соҳиби бўлиши лозимлигини таъкидлайди: 1) соғлом; 2) нозик фаросатли; 3) хотираси кучли; 4) зехни ўткир; 5) ширинсухан; 6) билимли ва маърифатли; 7) таом ейишда, ичимлик ичишда меъёрга амал қилиши; 8) ҳақиқатни, одил ва ҳақгўй одамларни севиши; 9) олийҳиммат, номусли, ориятли бўлиши, 10) бойлик, динор ва дирҳамларга қизиқмаслиги; 11) адолатпарвар, яхшилик учун курашувчи, жабр, зулмни ёмон кўрувчи; 12) қатъиятли, жасур, журъатли бўлиши лозим [2.43].

Форобий илгари сурган ҳукуқий концепциясида адолат масаласига ҳам алоҳида тўхталиб ўтади. Адолатлилик, унинг наздида инсонлар ўртасидаги тенгликни англатувчи мезон сифатида таърифланиб, у ўзида нафақат моддий тенгликни, балки маънавий тенгликни ҳам ифода этишини қайд этган. Шундан келиб чиқиб, у инсонлар ўз фаолиятлари жараёнида бошқалар билан мулоқотга киришишлари жараёнида адолат тамойилларига риоя қилишлари зарур эканлигини асослаб беради.

Умуман олганда, Форобийнинг сиёсий-ҳукуқий қарашлари Шарқ ва Ғарб таълимотлари ривожига улкан ҳисса қўшиб, бугунги кунда инсониятнинг бахт-саодатга эришишуви, жаҳондаги тинчлик ва барқарорликни таъминлаш

ва адолатли демократик давлат барпо этишда фундаментал асос бўлиб хизмат қилмоқда.

Ўрта асрнинг буюк қомусий олими *Абу Райҳон Беруний* (973-1048)нинг ҳам адолатли бошқарув, халқаро ҳуқуқ ва тинчлик масалаларига оид қарашлари диққатга сазовор. Айниқса, унинг “Ҳиндистон” ва “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарларида жамиятда ижтимоий адолат ва уни таъминлаш зарурати, қонун устуворлиги, мамлакат ичкарисида ва халқаро муносабатларда тинчликка амал қилиш ғоялари илгари сурилган. У давлат бошқаруви масаласига тўхталиб, мамлакатни шоҳларнинг мутлақ ҳокимлиги билан эмас, балки маърифатпарвар шоҳлар бошқаруви кераклигини уқтириб ўтади. Шунинг учун у идеал давлатнинг таракқиёти ва ривожини учун жамиятдаги ижтимоий ҳамкорлик, халқнинг фаровонлиги ва хавфсизлиги, ҳамдўстлик алоқалари сингари қоидаларга риоя қилиниши лозимлигини кўрсатиб ўтади. Чунинчи, у давлатларда демократия, эркинлик ва тенглик, ижтимоий адолат ва бирдамлик ғояларига амал қилиниши, ўз навбатида, мамлакатда халқнинг муносиб ҳаёт кечириши, тинчлик ва тотувликни таъминланишининг гарови эканлигини таъкидлаб ўтади.

Беруний жамиятнинг юзага келишини ҳуқуқий жиҳатдан тадқиқ этиб, уни “шартнома” назарияси билан боғлаб ўтган. Унинг фикрича, инсон ўз эҳтиёжларини англаб, ўзига ўхшаш инсонлар билан бирга яшаш зарурлигини тушуна бошлайди. Шунинг учун ўзаро бирдамлик ва келишув асосида “шартнома” тузишга киришади. Шартнома асосида инсон ўзининг турли-туман эҳтиёжларини қондирадиган қишлоқ ва шаҳар каби ижтимоий ҳаёт кечирувчи марказларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган. Унинг наздида, Худо томонидан инсонга берилган интеллект инсонларнинг ўзаро бирлашувига олиб келган.

Беруний давлат бошқарувида халқ манфаатлари устуворлигини эътироф этиб, жамият подшоҳга эмас, балки подшоҳ жамиятга хизмат қилиши кераклигини уқтиради: “Идора қилиш ва бошқаришнинг моҳияти балки бошлиқ золимлардан азият чекканларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиши,

биронларнинг тинчлиги йўлида ўз тинчлигани йўқотишидир. Бу уларнинг оиласини, ҳаёти ва мол-мулкни ҳимоя қилиш ва қўриқлаш йўлида бадан чарчашидан иборат” [3.31–32].

Хуллас, Берунийнинг ҳуқуқий қарашлари марказида давлат ва қонунларнинг инсон бахт-саодатига хизмат қилиши, давлатни эса маърифатли подшоҳ бошқариши лозимлиги тўғрисидаги ғоя ётади. У жамиятда фуқароларнинг фаровонлигини таъминловчи энг муҳим омилни ижтимоий адолат тамойилларига амал қилинишида кўради.

Абу Али ибн Сино (970-1037) ўзининг ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий қарашларида антик ва ислом илмий тафаккури анъаналарининг турли йўналишларини бирлаштириб, ўзининг оила, жамият ва давлат бошқарув масалаларининг ҳуқуқий асосларини ишлаб чиқди. Айниқса, Ибн Сино инсон ҳуқуқ ва эркинликлари, унинг давлат томонидан ижтимоий ҳимояланиши, ижтимоий адолат ва адолатли давлат бошқаруви ҳақидаги қарашларини “Аш-Шиффо фи ал-илоҳийёт” асарида асослаб берди. Жумладан, ушбу асарда мутафаккир:

биринчидан, давлат ва ҳуқуқ масаласини таҳлил этиб, ҳуқуқий жамиятнинг вужудга келишида дин ва пайғамбарнинг ўрнига тўхталиб ўтган;

иккинчидан, пайғамбар, унинг фикрича, илоҳий ва анъанавий қонунларни, шунингдек, уни миллат ва шаҳарга етказувчи қонун ижодкори сифатида гавдалантирган;

учинчидан, шаҳарда истиқомат қилувчи жамоани учта иерархик тоифага: бошқарувчилар, ҳунармандлар ва ҳарбийларга бўлган.

Ибн Синонинг ҳуқуқий қарашларини таҳлил этар эканмиз, унда мутафаккир давлатнинг мавжудлигини жамият бўлиниши билан боғлаб, қонун ижодкорининг қонун ишлаб чиқариш ва мамлакат бошқарувидаги асосий мақсадини юқорида таъкидланганидек, жамиятни уч тоифага (бошқарувчилар, ҳунармандлар ва ҳарбийлар) бўлиниши лозимлиги билан боғлайди. У қонун чиқарувчининг ҳар бир гуруҳ тепасига бир раҳбар тайинланиши лозимлиги,

ундан қуйидагилар учун эса бошқа раҳбарлар қўйилиши ва у одамларнинг умумий бошқарувига келгунига қадар давом этиши лозимлигини таъкидлаган.

Ибн Сино давлат ўз фуқароларини иш билан таъминлаш мақсадида қуйидаги сиёсатни амалга ошириши лозимлигини кўрсатиб ўтган:

1) фуқароларнинг меҳнатга лаёқатли ва соғлом бўлган даврида уларга фойдали ва ҳақ тўланадиган меҳнат билан шуғулланишининг кафолатлаши;

2) самарали ишлаш учун малака ошириш тизимининг йўлга қўйилиши;

3) касаллик пайтида бепул ва самарали тиббий хизматлардан фойдаланишнинг кафолатланиши;

4) касаллик, бевалик, ишсизлик, шунингдек, кекса ва вояга етмаган шахслар, ўз иродасига боғлиқ бўлмаган юридик фактлар туфайли ногиронлиги бўлган фуқароларнинг асосий эҳтиёжларини таъминлаш.

Адолатли давлат бошқаруви билан алоқадор бўлган масалалар **Юсуф Хос Ҳожиб** ижодида ҳам алоҳида ўрин тутган. Мутафаккирнинг “Қутадғу билиг” достонида давлатни бошқариш амаллари, қоидалари ва ҳуқуқий-ахлоқий муносабатларни жамиятда қарор топтиришга қаратилган ҳуқуқий-сиёсий таълимотлари диққатга сазовор. У давлат бошқаруви ва хизматини ташкил этиш турларини ҳамда шу даражаларга мувофиқ сифатларини таснифлайди. Асарнинг ғоявий мазмунини ҳам бевосита давлат бошқаруви ва унда маънавий-ахлоқий муҳит масалалари ташкил этади.

Асардаги биринчи қаҳрамон *Адолат*, у бош ҳукмдор (унинг номи Кунтуғди) ва барчага қуёш сингари нур таратувчи қаҳрамон сифатида тасвирланади.

Иккинчи образ, *Давлат* қут-барака рамзи ҳисобланиб, у бош вазир (унинг исми Ойтўлди) сифатида гавдалантирилади. Қут-барака ёки Давлат ўзаро алоқадор тушунча бўлиб, бойлик, барака, омад, бахт, қудрат маъноларини мужассамлаштириб, ҳукмдорнинг таянчи, унинг мулкига фаровонлик бахш этувчи бош маслаҳатчи сифатида гавдалантирилади. Асардаги учинчи қаҳрамон Ойтўлдининг ўғли Ўгдулмиш бўлиб, у отаси вафотидан кейин ҳукмдорнинг яқин маслаҳатчисига айланади. Достонда у *ақл*

ва билим рамзи сифатида гавдалантирилади. Достондаги Ойтўлди образи орқали мутафаккир ҳаётда омад, бахт, бойликнинг ўткинчи эканлигини исботлашга ҳаракат қилса, ақл ва билим уларнинг ўрнини боса олиши мумкинлигини асослаб беради. Шунингдек, асарнинг тўртинчи қаҳрамони – Қаноат бўлиб, унинг исми Ўзғурмиш, у Ойтўлдининг, яъни бахт ва давлатнинг, Ўғдулмишнинг, яъни, ақл ва билимнинг қариндоши сифатида баён этилади. Юсуф Хос Ҳожиб ҳуқуқий қарашларининг асосида ҳукмдорларнинг давлат бошқарувидаги ахлоқий қадриятларига эътибор қаратади.

Шунингдек, аллома давлат раҳбари муҳим ахлоқий фазилат ва хусусиятларга эга бўлиши лозимлигини қайд этади:

биринчидан, ҳукмдор барча фуқароларни тенг кўриши, яъни, улар орасида ижтимоий адолатга, қонунга риоя қилиши;

иккинчидан, бирор масала устида ҳукм чиқараётганда сезгир, хушёр ва пичоқдек ўткир бўлиши;

учинчидан, ҳеч кимдан ҳайиқмай ҳаммага бирдай адолат қилиши;

тўртинчидан, шоҳ маънавий-ахлоқий жиҳатдан баркамол бўлиши, ҳар хил фиску-фасод, уйдирмаларга учмаслиги;

бешинчидан, ўз атрофида ақлли, доно, уддабурон, эпчил кишилардан кенгаш сақлаши даркор. Буларни у хизматига яраша рағбатлантириб туриши керак;

олтинчидан, оддий халқ билан меҳрибонлик ва хушмуомалалик билан сўзлашиши лозим.

Юсуф Хос Ҳожиб давлат бошқарувида ҳукмдор фазилатларига алоҳида тўхталиш билан бирга, фуқароларнинг ҳам масъулиятини алоҳида кўрсатиб ўтади. Унга кўра, фуқаролар:

биринчидан, ҳукмдор чиқарган фармонларни ҳурмат қилиши ва уларни сўзсиз бажариши;

иккинчидан, жорий этилган солиқларни кечиктирмасдан ўз вақтида тўлашлари;

учинчидан, мамлакат душманига душман бўлиши, ҳимояга тайёр туриши зарур.

Юсуф Хос Ҳожибнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари асар қаҳрамонларининг ўзаро суҳбатлари орқали ифода этилиб, ушбу суҳбатларда, давлатнинг асосий устунлари: дин, иқтисод ва қўшин эканлигини алоҳида қайд этилади. Хуллас, Юсуф Хос Ҳожибнинг илгари сурган ҳуқуқий қарашлари ҳозирги демократик жамиятни юксалтириш учун тарихий ибрат намунаси бўла олади.

Адолатли давлат бошқаруви, унинг мукаммал назарий асосларини яратиш борасида ўзидан улкан илмий мерос қолдирган ўрта асрлар мутафаккири ва давлат арбоби *Низомулмулк* (1017-1019)нинг қарашлари ҳам диққатга сазовор. Хусусан, унинг “Сиёсатнома” асарида амалдорларни ахлоқий фазилатларига қараб танлаш, адолат ва инсофни оёқ ости қиладиган кишиларни давлат ишларига аралаштирмаслик, давлатни бошқаришни кенгаш асосида олиб бориш, амалдорлар фаолиятини мунтазам назорат қилиш, итоат, ижро ва унинг сифатлари тўғрисидаги қарашлари шулар жумласидан. Айниқса, Низомулмулкнинг “Кўпчилик бўлиб қабул қилинган тадбир энг савобли бўлади ва шундай йўл тутиш керак” [4] деган фикрлари аждодларимизнинг давлат қурилишида адолатли тизим бўлиши кераклигига катта эътибор қаратганидан далолат беради.

Хулоса қилиб айтганда, IX-XII асрлар Мовароуннаҳрда илм-фан, маданият, сиёсат ва ҳуқуқ тизимининг назарий жиҳатдан юксак даражада ривожланган даври бўлди. Ушбу заминдан етишиб чиққан буюк алломалар ўзларининг ҳуқуқий таълимот ва концепциялари билан жаҳон ҳуқуқий билимлари ривожига улкан ҳисса қўшдилар. Шу орқали улар табиий ҳуқуқ, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари, тенглик, ижтимоий адолат ва бирдамлик каби ғояларни илгари суриб, эркин ва демократик жамият барпо этишни кенг тарғиб этганлар.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Islom hamkorlik tashkilotining fan va texnologiyalar bo'yicha birinchi sammitidagi nutqi // "Xalq so'zi" gazetasi, 2017 yil 11 sentyabr, №181 (6875)
2. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. Nodir va dono fikrlar. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2004. – 160 b.
3. Ал-Бируни. Собрания сведений для познания драгоценностей (минералогия). – Ленинград, 1963. – 521 с.
4. Низомулмулк. Сиёсатнома. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2021. – 306 б.